

[आत्मा ज्ञानाश्रयः]

74. धीर्नित्या यस्य पक्षे प्रसरति बहुधाऽर्थेषु सैवेन्द्रियाद्यैः
तेनाऽऽत्माऽजागलस्थस्तन इव किमिह स्वीक्रियेतेति चेन्न ।

वा अर इदं विज्ञानाय' इति प्रत्युवाच सः । अध्यात्मविज्ञानस्येदं प्रथमसोपानरूपमित्याशयः । एतद्विवरणरूप-
मेवान्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयात्मवादास्तैतिरीयकवर्णिताः । अस्य साधनवर्णनरूपा भूगुवम्ली । एवं
'स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयः' (बृ.6-4-5) इत्याद्यपि द्रष्टव्यम् । एवं मधुविद्यायां
'यश्चायमध्यात्मं शारीरः' (बृ.4-5-1) इत्याद्यारभ्य 'यश्चायमध्यात्मं मानुषः' (13) इत्याद्यपि द्रष्टव्यम् ॥

आसीदैन्धनिकः कश्चित् जीवन् कष्टेन दुर्भगः । एधेभ्यस्स ययौ जातु वनप्रान्तं समीपगम् ॥

तत्रागतस्तदा साधुः कश्चित्तं दययाब्रवीत् । किमत्र क्लीशयसे गच्छ वनान्तरिति चाब्रवीत् ॥

सोऽपि गत्वा वनस्यान्तरपश्यन्दनद्वामान् । विस्मितस्स तु तत्काष्ठान् विक्रीय सुखितोऽभवत् ॥

पुनः कदाचित्तं साधुः गन्तुं प्राहाग्रतोऽपि सः । सोऽपि गत्वा ततोऽप्यन्तस्त्वपश्यद्राजताशिशलाः ॥

ता आदाय तु दीनस्सः क्रमशो धनिकोऽभवत् । पुनरप्याह तं साधुस्ततोऽन्तर्गन्तुमग्रतः ॥

सोऽपि गत्वा ततस्तत्र सुवर्णशकलान् बहून् । दृष्ट्वानीय प्रमुदितस्ततोऽपि धनिकोऽभवत् ॥

पुनरप्याह तं साधुस्ततोऽन्तर्गन्तुमग्रतः । सोऽपि गत्वा ततस्तत्र वज्रवैदूर्यकान् बहून् ॥

निधीननन्तान् संप्राप्य नित्यानन्दयुतोऽभवत् । एवं हि वर्ततेऽध्यात्मरहस्यं गहनं क्रमात् ॥

भूतात्मानमुपक्रम्याऽपरमात्मानमेव च । सर्वं स एव सर्वात्मा भाति सर्वत्र सर्वदा ॥

तथा हि श्रुतिस्मृतयः— 'सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनस्सर्वं वेद' (बृ.4-4-6,6-5-7), 'पुरुषे
त्वाविस्तरामात्मा' (ऐ.ब्रा.) 'स वा एष पुरुषः पञ्चधा पञ्चात्मा, येन सर्वमिदं प्रोतम्' (म.ना.50), 'भूतात्मा
चेन्द्रियात्मा च बुद्ध्यात्मा च तथा भवान् । जीवात्मा परमात्मा च त्वमेवं पञ्चधा स्थितः ॥', 'एको
विष्णुर्महद्वृतं पृथग्भूतान्यनेकशः । त्रीन् लोकान् व्याप्य भूतात्मा भुङ्गेविश्वभुगव्ययः' 'एकत्वे सति नानात्वं
नानात्वे सति चैकता । अचिन्त्यं ब्रह्मणो रूपं कस्तद्वेदितुर्महति ॥' इत्याद्याः । वस्तुतस्त्वदं सर्वं 'क्षीरे
सर्पिरिवार्पितम्' (ष्ठे.1-16) इत्युक्तरित्यनुसारितैतिरीयपञ्चकोशमूलम् । श्रीभाष्यकारा अपि संसार्यात्मनो भूत-
मयत्वं वदन्ती (ब्र.सू.4-2-5) त्यप्यवधेयम् ॥

शिष्टं सर्वं बुद्धिमद्भिस्त्वयमूहां ततोऽथवा । सेव्यासन्तो मार्गयित्वा सत्सङ्घस्सर्वभेषजम् ॥ ३ ॥

ननु मास्तु क्षणिकविज्ञानस्यात्मत्वम्, प्रतिसन्धानाद्यसंभवप्रसङ्गात् । अथापि आत्मनः नित्यज्ञानरूपत्वे
एतदोषाभावात्, लाघवाद्य, आत्मा ज्ञानमात्रस्वरूपः, न तु ज्ञाता इत्यङ्गीकारे का हनिः? न चात्मनो
धर्मित्वेन तस्य बाह्यवस्तुग्रहणादिकं कथमिति शङ्ख्यम्; धर्मिण एव उपाधिभिः स्वतो वा प्रसरणेन
बाह्यविषयकत्वसंभवादित्याशङ्कापरिहारव्याजेन दार्शनिकानां शिरशशूलायितसमस्यायाः परिहारं सूचयत्याचार्य-
सिंहस्तुरगवदनतेजोबृंहितधैर्यः— समाधते— धीरित्यादि । यस्य=सिद्धान्तिनस्तव धीः=धर्मभूतज्ञानम्

कल्प्यं चेदात्मतत्त्वं कथयितुमुचितं लाघवं तत्र युक्त्या
नित्या सा यस्य तद्वानपि निगममितो गौरवं नास्य भारः ॥ ४ ॥

नित्या=परिणामित्वेऽपि स्वरूपतो नाशरहिता, त्रिगुणद्रव्यवत् । **सैव**=तादृशं नित्यं धर्मभूतत्वेनाभिमतं ज्ञानमेव इन्द्रियादौः=इन्द्रियादिभिः द्वारभूतैः अर्थेषु=बाह्यान्तरसकलविधपदर्थेषु प्रसरति=प्रसरणशीलो यदि भवति तदा, **तेन**=उक्तक्रमेण नित्यत्वम्, विषयसंबन्धेत्यर्थद्वयस्यायेकेनैव निर्वाहात्, अजागलस्थस्तन इव=स्तनस्तु वत्सानां क्षीरपानोपयोगी अवयवविशेषः । अजानां गलेषु लम्बमानः स्तनसदृशोऽवयवस्तु निर्धक इति स दृष्टान्ती कृतः । तद्वत् विफलः आत्मा तव मते **किम्**=किमर्थम् स्वीक्रियते=अङ्गीक्रियते?

‘धर्मभूतज्ञान’ पदवाच्यं यद्वस्तु अङ्गीक्रियते, ततु नित्यम्, द्रव्यम्, परिणामशीलं चेति संमतम् । सांख्यादिभिः प्रकृते: परिणामित्वेऽपि नित्यत्वमङ्गीकृतम् । भट्टोऽपि ‘विक्रियामात्रावचित्वे न ह्युच्छेदोऽस्य तावता’ (श्लो.वा.आत्म.22) इत्याह । अतः भवन्मते धर्मभूतज्ञानपदवाच्यं वस्त्वेव धर्मस्थानापत्रं आत्मपदवाच्यं भवतु । एवमेव सर्वनिवहि स्वरूपस्यापि ज्ञानत्वम्, धर्मस्यापि ज्ञानत्वमिति ज्ञानस्वरूपं वस्तुद्वयं किमर्थमङ्गीकार्यमित्याक्षेपाशयः ॥

यद्यप्यत्रात्मनो धर्मिणः प्राधान्यात् तदङ्गीकृत्य धर्मानङ्गीकारशङ्कैव न्याया । परन्तु बाह्यविषयग्रहणाय धर्मज्ञानस्यावश्यकत्वात् आत्मनः प्रसरणस्य विवादविषयत्वात्, योगाचारमत एवमङ्गीकारेण प्रसिद्धतया च स एव धर्मस्थानापत्रं आत्मा भवतु इत्याशङ्का वर्णिता ॥

एवमाक्षेपे प्रमेयदृष्टचा दोषस्य वकुमशक्यत्वात् श्रुतिविरोधमेवोत्तरमाह—**कल्प्यं चेदित्यादि** । **आत्मतत्त्वं**=आत्माख्यं तत्त्वं **कल्प्यं चेत्**=युक्त्यैव समर्थनीयं यदि, **तदैव तत्र**=कल्पनायां युक्त्या लाघवम्=कल्पनालाघवं **कथयितुम् उचितम्**=अैचित्यवद्वेत् । **प्रकृते**; **सा**=धीः नित्या यस्य=मम वेदान्तिनः निगममिता=श्रुत्यैव प्रमिता, **तद्वान् अपि**=तादृशनित्यज्ञानाश्रयः आत्माऽप्यतिरिक्तः नित्यश्च निगममितः=श्रुत्यैव सिद्धः **अस्य**=तादृशस्य मम गौरवम्=कल्पनागौरवम् भारः=भाररूपम् न=न भवति । युक्त्या कल्पनायां बुद्धेः लाघवपक्षपातित्वात् तथाङ्गीकरणीयमिति नास्माकं वेदावलम्बिनां गौरवप्रसक्तिरिति भावः । यत्र पक्षान्तरप्रसक्तिः, तत्रैव तयोर्मध्ये कुत्र लाघवम्? कुत्र वा गौरवम्? इति चिन्ता कर्तु शक्यते । श्रुतौ यद्यथोच्यते तत्थैवाङ्गीकार्यमिति पक्षान्तरप्रसक्तेभावात् न लाघवगौरवविचारावकाशः ॥

अत्रेयं मूलभूता समस्या—‘अहं सदा सुखी स्याम्’ इत्याशंसनमात्मनां सर्वेषां समानम् । अस्यामाशंसायाम् ‘अहम्’ इति व्यपदेशार्ह वस्त्वेव सर्वव्यवहाराणां मूलबिन्दुभूतं प्रत्यग्वस्तु । तदाशंसते स्वस्य सदा सत्ताम्, सुखं च । एतत् कथं भवेत्? इति मूलभूतः प्रश्नः । आत्मा, तस्य सदा सत्ता, सुखेन सदा सत्ता इत्यंशा अत्र विषयाः । अतश्च निरतिशयपुरुषार्थः स्वनाशरूपो न भवितुर्महीति, किन्तु स्वस्य नित्यसुखरूप एव भवेत् । सुखं नामात्यन्तानुकूल्यज्ञानजन्य आत्मधर्मः । एतत्स्वरूपमद्रव्यसरे भविष्यति । आत्मैव सर्वेषामत्यन्तानुकूल इत्यत्रापि न विवादः । एवमात्मनस्सदासुखरूपत्वेऽपि तथा

ज्ञानाभावादेव दुःख्यति जनः । आत्माऽन्यः, तस्य ज्ञानं चान्यदित्यप्यनेन सिद्ध्यति । ‘अहं ज्ञानवान्’ इत्यनुभवात् ज्ञानं त्वात्मनो धर्म इति संप्रतिपन्नम् । तर्हि ‘अहम्’ इति कः? आत्मा । स कीदृशः? सर्वेषामपि सदा ‘अहम्’ इति भानस्य सत्त्वात् स स्वप्रकाशः, अत एव ज्ञानस्वरूप इति वेदान्तिनः । एवंत्वेत् स्वरूपमपि ज्ञानम्, धर्मेऽपि ज्ञानम् । कथमिदं भवेत्? न हि रूपे रूपं वर्तेत्? इत्येव मूलभूता समस्या ॥

एतत्परिहाराय बहुधायतन्त महामेधाविनः । तत्र—**नैरात्म्यवादिभिः**, तत्रापि बुद्धिद्वन्नन्तर-कालिकैः, हैतुकैः शून्यवादिभिर्मार्थ्यमिकैः बौद्धैः—‘बुद्धिजन्मनि पुंसस्तु विकृतिर्यद्विनित्यता । अथाविकृति-रेवात्मा प्रमातेति न युज्यते ॥’ (प्र.स.2-61) इति आत्मवादो दूषितः । आत्मा इति कश्चिद्बर्मी, तस्य च ज्ञानं धर्मः । सुषुप्तौ संपूर्णतया ज्ञानस्य नाशात् स च धर्मः तदा तदा उत्पद्यते नश्यति च इति तार्किकसंमते आत्मवादे अङ्गीक्रियते । अत एवैते आगन्तुकचैतन्यवादिनः इत्युच्यन्ते । तत्रेदं दूषणं तैरुच्यते—पुंसः=आत्मनः बुद्धिजन्मनि=बुद्धेः उत्पत्तौ सत्याम्, यदि तु विकृतिः=पुंसः कश्चनान्यथाभावो यदि=परिणामविशेषो यदि भवति, तदा पुंसः अनित्यता=उत्पत्तिनाशशालिता अनिवार्या । अथ=अथवा आत्मा अविकृतिरेव=अन्यथाभावरहितः, पूर्व यथाऽसीत्, तथैवावतिष्ठेत यदि, तदा आत्मा प्रमाता इति न युज्यते=न वकुर्मर्हो भवति । बुद्धेरुत्पत्तेः पूर्व यथा आसीत्, तथैव चेत् आत्मा वर्तेत, तर्हि बुद्ध्युत्पत्तेः पूर्व सुषुप्ताविव तस्य प्रमातृत्वाभावेन, पश्चादपि प्रमातृत्वं न स्यात् । यदि अन्यथाभावोऽङ्गीक्रियते, तदा विकारित्वं स्यात् । विकारित्वे च घटादिवदनित्यत्वापत्तिः । तथा च प्रमाता कश्चिन्नास्ति । स एव चाहर्मर्थः । तस्यैवाभावे दुःखं कस्य? ‘अहमेव न किञ्चिच्चेत् भयं कस्य भविष्यति?’ । अतश्च **नैरात्म्यवाद** एव दुःखनिवृत्तिस्साध्या, न त्वात्मवादे । एवंत्वं ‘प्रमाणम्, प्रमेयम्, प्रमाता’ इति त्रिपुट्याः वस्तुतः अभावात् शून्यमेव परमं तत्त्वमिति । ‘**नैरात्म्यवादिनः**,’ ‘**शून्यवादिनः**’ ‘**अहमर्थानात्मत्ववादिनः**’ ‘**सर्वापलापवादिनः**’ इति माध्यमिकानां नामान्तराणि ॥

जगत्सर्वं **त्रिपुटीरूपम्** कर्ता, कर्म, करणम्—छेत्ता, छेद्यम्, छेदनम्—द्रष्टा, दृश्यम्, दर्शनम्—प्रमाता, प्रमेयम्, प्रमाणम् इति । जगत्सत्त्वे प्रत्यक्षमेव प्रमाणमित्युच्यते वैदिकैः । प्रत्यक्षदर्शेव प्रमाते-त्युच्यते । **त्रिपुटीनिराकरणे** प्रमातुरभावात्, तत्रत्यक्षमपि गतम् । अतस्तेन न जगत्सत्यत्वसिद्धिरिति सर्वापलापिनोऽभिप्रयन्ति । वैदिकैकदेशिभिर्जग्निथात्ववादिभिरप्यनेनैव ऋमेण **त्रिपुटी** निराकृता ‘उपयन्नपयन् धर्मो विकरोति हि धर्मिणम्’ (नै.सि.1-35) इति वदद्धिः । पूर्वसर एव धर्मधर्मिभावस्य प्रसाधितत्वात्, आत्मनः प्रमातृत्वमपि प्रामाणिकमेव । अधिकमग्रे (श्लो.8) भविष्यति ॥

एवमागन्तुकचैतन्यवादे दूषिते, शून्यवादखण्डनार्थं प्रवृत्ताः एवमाहुस्तार्किकाः । अहमर्थस्यैव कस्यचिदभावे, कस्य दुःखनिवृत्यये प्रयत्नः कार्यः । तदिदं वृद्धिमिच्छतो मूलहानिरिव दुःखनिवृत्यर्थप्रयत्नेन स्वस्यैव नाशे पर्यवसानम् । अतोऽत्रैवं वक्तव्यम्—धर्मधर्मिणोरत्यन्तं भेदात् धर्मस्य नाशेऽपि धर्मिणः न नाशप्रसक्तिः । ‘घटवत् भूतलम्’ इति घटभूतलयोः धर्मधर्मिभावः प्रत्यक्षसिद्धः । तत्र धर्मस्य घटस्य नाशे,

न हि धर्मिणः भूतलस्य नाशो दृश्यते । न हि कुण्डले नष्टे, कुण्डली देवदत्तोऽपि नश्यति । न च कुण्डले नष्टे, कुण्डली अस्ति, न वा? इति प्रश्ने, ‘कुण्डली नास्ति’ इत्येव खलु वक्तव्यम् । तर्हि सिद्धः कुण्डलिनः अभावः इति वाच्यम्; क्षणिकवादस्य निरस्तत्वात्, देवदत्तस्य स्थिरत्वेनैकत्वात् देवदत्ते प्रत्यक्षेणैव दृश्यमाने कुण्डलिनोऽभावः विशेषणीभूतलस्य कुण्डलसंयोगस्य वाऽभाव एव पर्यवस्यतीति आचार्योदयनः (कुसु.1) । अतः तत्र देवदत्तनाशो वा, तदन्यथाभावो वा सर्वथा नास्त्वेवेति वास्तविकी स्थितिः । न च घटभूतलयोः धर्मधर्मिभावः न नियतः, घटशून्यस्य भूतलस्य, भूतलावृतेर्धटस्य च प्रत्येकं दर्शनात् । गुणगुणिनोः जातिव्यक्त्योर्वा न तथा; उभयोरविनाभावाङ्गीकारात् । अतोऽत्र धर्मनाशे धर्मिणोऽयथाभावः अवर्जनीय इति वाच्यम् ; ‘घटवत् भूतलम्’ ‘ज्ञानवानात्मा’ इत्यादिव्यवहारस्य समानत्वात् । युतसिद्धस्थले, अयुतसिद्धस्थले च भेदस्यैकरूप्याद्वेत्यादिकं पूर्वमेव गतम् । अतो धर्मगतः नाशादिः धर्मिणं लेशतोऽपि नान्यथयति, घटनाशो भूतलमिव । एवञ्चात्मनः, तद्वर्मस्य ज्ञानस्य चात्यन्तं भेदात् ‘बुद्धिजन्मनि पुंसस्तु’ इत्याद्यापादनस्य नावकाश इति समादधिरे । एत एवाग्ननुकच्छैतन्यवादिनः वैशेषिकाः नैयायिकाश्च । सविशेषवादिभिसिद्धान्तिभिरप्ययमेव क्रमोऽन्वसारि ॥

भीतास्त्वितरे आत्मानं निर्विशेषमातस्युः । ‘अहं ज्ञानवान्’ इत्यादिसधर्मकत्वव्यहारस्तर्हि कथम्? इत्यप्ति—मिथ्येति केचन, औपाधिक इति च केचन । तत्र प्रथमः पक्षः ब्रह्मविवर्तवादिनाम् । द्वितीयस्तु सांख्यानाम्, नवीनवेदान्तिनां च । ब्रह्मव्यतिरिक्तं सर्वं मिथ्येति प्रथमपक्षेऽङ्गीकारात्, मिथ्याभूतेन धर्मेणात्मनः ब्रह्मपदाभिधेयस्य न काचन विपत्तिः । द्वितीयपक्षे (सांख्यपक्षे) तु ‘अयो दहति’ इति व्यवहारवत्, चिच्छायापत्त्या, अन्तःकरणरूपोपाधिवशाद्वा ‘अहं जानामि’ इति व्यवहारः । नवीनानामपि वेदान्तिनामयमेव पञ्चाः । एतत्पक्षद्वये जगतो न मिथ्यात्ममिति विशेषः । अन्तःकरणवृत्तिरेव ज्ञानम्, स्वसन्निहिते आत्मनि ‘लोहितः स्फटिकः’ इतिवत् भासते । आत्मनि कदाच्याग्ननुकर्मनङ्गीकारात् न विकारित्वप्रसङ्गः इत्येतेषामाशयः ॥

कुमारिलस्तु धीरः, अस्तु नामान्यथाभावः । तावता न हि वस्तुनो नाशः । अन्यथाभावोऽपि कश्चन धर्मः । धर्मो धर्मिणमन्तरा, निराश्रयः कथं तिष्ठेत् । अतश्च नित्यत्वविकारित्वयोर्न विरोधः इति ‘नानित्यशब्दवाच्यत्वमात्मनो विनिवायते । विक्रियामात्रवाचित्वे न ह्युच्छेदोऽस्य तावता ॥’ (श्लो.वा.आत्म.22) इत्याह । अनित्यपदप्रयोगमोत्रेण किमायास्यति? न हि वयं निरन्यविनाशवादिनः । ‘णश अदशने’ इति किल धातुः । अदर्शनमोत्रेण न वस्तुनः कात्स्न्येनोच्छित्तिः । अतो न काप्यनुपत्तिरिति भावः ॥

एवमेव सिद्धान्तेऽपि कुमारिलवत् परिणामाङ्गीकरेऽपि हान्यभावात्, किमर्थं वस्तुद्वयमङ्गीकार्यम् । एवञ्च धर्मभूतज्ञानपदवाच्यं वस्त्वेव सर्वनिर्वहिकात्मपदार्थो भवतु, न तु तदाश्रयः अतिरिक्तः कश्चिद्धर्मो । महामेधाविना कुमारिलेनाऽपि तथैवाङ्गीकारादिति पूर्वपक्षाभिप्रायः ॥

कुमारिलस्तु मीमांसकः, न तु वेदान्ती । अत एव सः निरालम्बनवादान्ते ‘इत्याह नास्तिक्य-निराकरिण्यरात्मास्तितां भाष्यकृदत्र युक्त्या । दृढत्वमेतद्विषयप्रबोधः प्रयाति वेदान्तनिषेवणेन ॥’ (श्लो.वा.

निरा.1-5.148) इति आत्मविषयो निर्णयः वेदान्ताश्रयणैव भवेदित्याह । एतच्छब्दस्त्र आत्मपरः । अतश्च वेदान्ते यथोच्यते, तथैव वक्तव्यम्, न त्वन्यानुकरणं युक्तमित्यभिप्रायः । प्रायः सिद्धान्ते दीपदीपभादृष्टानेनात्मनो ज्ञानस्वरूपस्य सतो ज्ञानश्रयत्वस्याङ्गीकारात्, दीपस्य प्रभाविशिष्टद्रव्यत्वात् संकोचविकासौ कूर्माङ्गभङ्गविकासन्यायेन सहजौ, न दोषावहौ । अयमर्थोऽग्रे(श्लो.5) विस्तरेण विचार्यते ॥

रक्षात्मानमेवं स भट्टोऽतिचतुरो कृती! । वेदान्तिनस्तु कुर्वन्ति केशाकेशि निरन्तरम् ॥

जिज्ञासुलोकः किं कुर्यात्? कि श्रद्धैवोत्तरं भवेत् । विचारशास्त्रं कि तर्हि निरस्यामो महाणवे ॥

पूर्वग्रहादिकं त्यक्त्वा स्मृत्वा तं भक्तवत्सलम् । विश्लेषितुं समस्यां तां कथञ्चित्तु यतामहे ॥

सिद्धान्ते—का वा सा श्रुतिः? या सर्वं भारं वोदुं क्षमा? आचार्यैस्तु वृत्तौ ‘न विज्ञातुर्विज्ञाते-विपरिलोपो विद्यते’ (बृ.6-3-30) इत्यैकैव श्रुतिरुदाहता । सा तु सुषुप्तिकालिकस्थितिवर्णनपरा । तदानीं धर्मभूतज्ञानस्याननुभवात्, तस्य विपरिलोपो न विद्यते इति कथनमनुभवविरुद्धमिति धर्मज्ञानपरं तत्परैर्वर्णितम् । एवमत्यन्तविवादग्रस्तमिदम् । अत्यन्तावश्येके विषये वृत्तिरप्यत्यन्तकृशेत्यप्यवधेयम् ॥

सांप्रदायिकास्तु ‘अविनाशी वा अरेऽयमात्मानुच्छित्तिधर्मा’ (बृ.6-5-14) इति श्रुतिमेव धर्मभूतज्ञाननित्यत्वपरं वर्णयन्ति । अत्र ‘अरे’ इति मैत्रैव्या याज्ञवल्कयेन संबोधनम् । अयमात्मा अविनाशी=नाशरहितः नित्यः; तथा अनुच्छित्तिधर्मा च । अनुच्छित्तिः=उच्छित्यभावः, सः धर्मः यस्येति हि समासः। तेन आत्मनः उच्छित्यभावः सिद्ध्येत् धर्मस्य ज्ञानस्य नित्यत्वं कथं सिद्ध्येदिति न शङ्क्यम्; ‘अविनाशी’ इति पदेनैव आत्मन उच्छित्यभावस्य सिद्ध्या पौनरुक्त्यापत्तेः । अतः न उच्छित्तिः=नाशः यस्य सः, अनुच्छित्तिः, नित्य इत्यर्थः । तादृशो धर्मः यस्य सः, अनुच्छित्तिधर्मा इत्येव विग्रहो वाच्यः । तेन तस्य धर्मस्य ज्ञानस्यापि नित्यत्वं सिद्ध्यतीति नित्यधर्मभूतज्ञानवानित्यर्थः । एवं श्रुत्या आत्मनः, तद्धर्मभूत-ज्ञानस्यापि नित्यत्वमभिहितमिति अन्यतरपरित्यागशङ्काया नावकाश इति भावः ॥

ननु विनाशापदेनादर्शनमात्रं सिद्ध्येत्, न वस्तुस्वरूपनिवृत्तिः । ‘नश अदर्शने’ इति हि धातुः । यथा मृत्पिण्डस्य घटरूपेण परिणामे, मृत्पिण्डादर्शनम् । दीपादेशशान्तौ तु वस्तुस्वरूपोच्छेद एव दृष्टः । एतादृशोच्छेदाभावः ‘अनुच्छित्तिधर्म’ पदेनोच्यते । अतः सान्वयनिरन्वयविनाशद्वयाभावस्तेन सिद्ध्यतीति न पौनरुक्त्यमिति चेत्, प्रथमसर (श्लो.31) एव नाशद्वयनिराकरणात् सर्वोऽपि नाशः सान्वय एव । अतः ‘न विद्यते उच्छित्तिः विनाशः यस्य सः, अनुच्छित्तिः=नाशरहितः=नित्यः, तादृशः धर्मः यस्येति’ बहुवीहिर्गर्भबहुवीहिणा धर्मस्य ज्ञानस्य उच्छित्यभावः कथ्यत इत्येव साधु । एवं ‘न विज्ञातुः विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते’ (बृ.3-6-3-30) विज्ञातुः आत्मनः या विज्ञातिः ज्ञानं विद्यते, तस्य लोपाभावः श्रुत्याभिधीयते । आत्मनः स्वप्रकाशत्वात् ज्ञानस्वरूपत्वम्, ज्ञानश्रयत्वं च श्रुत्याभिधीयत इति धर्मस्य, धर्मिणश्च नित्यत्वं श्रुत्युक्तत्वादविरुद्धम् । ‘उपयन्नपयन्’ इत्यादेर्निदिष्टमुत्तरं तु ब्रह्मोपादानत्वप्रकरणे (नायक.25) भविष्यति ॥

ननु भोः! किमिदं भवन्तोऽपि शब्देनैव तृप्यन्ति! दीपादावुभयविधनाशस्यावर्जनीयतायाः ‘दीपादीनां कदाचित्’ (जड.31) इत्यादौ भवतैव प्रतिपादनात् । निरन्वयविनाशनिराकरणपूर्वकं सान्वयविनाशस्थापन-

मात्रेण लोकानुभवो न हि निराकर्तुं शक्यः, ‘दीपादावुभयविधध्वंसे दृष्टेऽपि’ इत्यङ्गीकारात् । ‘दीपादि’ इत्यादिपदेन शरीरपरिग्रहः । शरीरं हि प्रतिक्षणमवयवोपचयापचयशालीति सर्वसंप्रतिपन्नम् । क्रियाऽतिरिक्तः पदार्थोऽस्ति न वा? इति विचारे सत्यपि क्रियाया आशुतरविनाशितं सर्वसंप्रतिपन्नम् । अत एव किल ‘चिरध्वस्तं फलायातं न कर्मातिशायं विना?’(न्या.कु.1-9) इति न्यायावतारः । अतो विनाशस्य सान्वयत्वस्थापनमात्रेण विनाशद्वैविध्यमनिवार्यम् । किमधिकोक्त्या! ‘विप्रज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यस्समुत्थाय तान्येवानुविनशयति’(बृ.4-4-12, 6-5-12) इत्येतावतैवात्पृथ्वी भगवती श्रुतिः ‘न प्रेत्यसंज्ञास्ति’ इत्यप्यनुगायति । अत्र ‘विनशयति’ इति पूर्वरूपादर्शनकथनेन रूपान्तरेण दर्शनसिद्ध्या सान्वयविनाशः, ‘न प्रेत्यसंज्ञास्ति’ इति निरन्वयविनाशश्च विवक्षित इति स्पष्टम् । ‘भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः?’ इत्ययमंशः ‘न प्रेत्यसंज्ञास्ति’ इत्यनेनाभिधीयते । ‘नश अदशने’ इति धातुना कुञ्चिददर्शनमात्रम्, न संपूर्णासत्ता इति ‘विनशयति’ इत्यस्याभिप्रायः । देहादेश प्रतिक्षणमुत्पात्तिविनाशालित्वेऽपि देहे भस्मीकृते नैवं प्रतिसन्धानादिसंभवः । प्रतिक्षणं विनाशः, भस्मीकृते तु देहे उच्छेद इति हि तारतम्यं सर्वानुभवसिद्धम् । एतादृशो द्विविधोऽपि नाश आत्मनि नास्तीत्यपि अवश्यं वक्तव्यम्, कूटस्थनित्यः खलु सः । अतः ‘अविनाशी वा अरेयमात्मा’ इति सान्वयविनाशो निराक्रियते, ‘अनुच्छित्तिधर्मा’(बृ.6-5-14) इति निरन्वयविनाशो निराक्रियते । अत एवात्र ‘उच्छित्तिपदस्वावरस्यमपि । शरीरनाशे हि ‘शरीरोच्छेद’ पदं प्रयुज्यत एव लोके । अतश्च ‘न उच्छित्तिः=अनुच्छित्तिः’ इति ततुरुष एव स्वरसः । गत्यन्तरभावे हि गुरुर्बहुवीहिस्सहः ॥

किञ्च ‘न विद्यते उच्छित्तिः यस्य’ इति बहुवीहौ ‘यस्य’ इत्यत्र यच्छब्दार्थः कः? धर्मभूतज्ञानमेवेति चेत्? किं तत्र नियामकम् । ‘धर्म’पदमेवेति चेत् तद्द्वि साधारणं पदम्, न तु ज्ञाने रूढम् । प्रत्युत ज्ञानस्य ज्ञानाश्रयत्वासंभवात् प्रत्यक्त्वस्वयंप्रकाशत्वादिधर्मैस्सावकाशं तत्पदं धर्मभूतं ज्ञानमेव वक्तीति न स्वरसम् । भगवद्रामानुजवेदान्तदेशिकादिभिस्तथोक्तत्वात् प्रश्नानर्हं तदिति चेत्, तर्हि ‘स्वगोष्ठीनिष्ठः समयः’ इत्युपहासास्पदमेव तत्स्यात् । गुरुवचनेषु श्रद्धात्यन्तमावश्यकीति चेत्,

श्रद्धां निष्ठां तितिक्षां वा जानाम्यावश्यकीं नृणाम् । तथैवावश्यको नृणां विचारो बुद्धिजीविनाम् ॥

विचारशास्त्रं व्यर्थं स्यादन्यथा व्यासकर्तृकम् । अतः श्रद्धादिदाळ्यर्थं विचारो न निवार्यते ॥

अत एव किल प्रोक्तमृषिभिः दीर्घदर्शिभिः । शास्त्रज्ञानं बहुक्लेशं बुद्धेश्वलनकारणम् ॥

मध्ये पलायनं नैव धीराणां युज्यते सताम् । आचार्याणां कृपा स्याद्येत् किं वा स्यादुर्गमं वद ॥

हित्वा पूर्वग्रहादीनि चिन्त्यतां गहनं मुहुः । समर्प्यतां च सर्वस्वं मार्गस्तु सुलभो भवेत् ॥

पश्यन्तु श्रुतिवाक्यानि—‘सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनस्सर्वं वेद’ ‘इदं सर्वं यद्यमात्मा’(बृ.4-4-6, 6-5-7) ‘स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयः धर्ममयोऽधर्ममयः सर्वमयः’(बृ.6-4-5) इत्यादीनि । श्रुतानीदृशानि वाक्यानि शतशः । सन्ति किल व्याख्यानानि विविधानि । को निर्णयः कथञ्च इत्येव पृच्छामः । सत्यम्—

न व्याख्यानशैर्वपि चर्चाभिर्जसकृत्कृतैः । न प्रसन्नो भवेदात्मा विना सर्वसमर्पणात् ॥
 शब्दारण्यं महादुर्गा त्यक्त्वा सर्वं समर्प्य च । सर्वप्रसादहेतुं तं प्रार्थयात्मप्रसादनम् ॥
 तत्वसादात् परं सत्यं स्वयं ज्ञास्येत सुस्फुटम् । सर्वग्रस्थिविमोक्षादिः स्वयं स्यान्नात्र संशयः ॥
 तस्यैव सुलभो होव आत्मा यं वृणुते स हि । तमेवैकं वृणु त्वं च त्यक्त्वान्यत्सकलं त्विह ॥
 स त्वात्मा तादृशायैव स्वात्मानं दर्शयेत् ध्रुवम् । त्यज हैतुकचर्चा त्वं प्रथमं सर्वनाशिनीम्! ॥

नु किमिदमत्र दैन्यम्, अत्यन्तं निष्कृष्टं प्रदर्शनीये विषये विमतश्रुतिचरणशरणवरणं नाम?
 समासशास्त्रदृष्ट्या तु भवन्निर्वाहः क्लिष्ट एव । बहुवीहिगर्भबहुवीहापेक्षया हि तत्पुरुषगर्भः स्वरसः । अतः
 दैन्यं दैन्यमेवेति चेत्, बालिशस्त्वं न जानासि वैदिकानामसदृशीं धीरताम् । 'तस्य धीराः' 'कश्चिद्दीराः'
 'तमेव धीरो विज्ञाय' इत्यादिश्रुतिर्यतो न दृष्टा त्वया । भोः वैदिकंमन्य!

पाञ्चालिकां किं प्रदर्शय बिभीषयसि वैदिक! न कपोता वयं नापि शुका उत्तरमुच्यताम् ॥
 मृत्योर्मृत्युं प्रपन्ना ये वैदिकास्तानृते भुवि । धीरः को वा भवेत्पूर्वदेवस्त्वं नैव वेत्सि तत् ॥
 वाग्विलासं वृथा त्यक्त्वा तूत्तरं सम्यगुच्यताम् । जानीमो भवतो भावं श्रूयतां सावधानतः ॥
 एवं चेन्निर्विकारत्वं कथं तस्येति चेच्छृणु । कूर्माङ्गभङ्गन्यायेन तत्त्वमत्र विचिन्त्यताम् ॥
 गम्भीरत्वाद्विचारस्य तथेदंप्रथमत्वतः । यथाशक्ति कथञ्चिद्वा वक्ष्यते परमं रहः ॥

अत्रेत्यमस्य विचारस्य प्रथमोऽवतारः—आत्मतत्त्वस्वरूपनिर्णयः 'अनुच्छितिधर्मा' पदार्थनिर्णयाधीन
 इति प्रथममवधेयम् । अनुच्छितिधर्मपदार्थनिर्णयश्च तद्विग्रहनिर्णयाधीनः । तत्र 'धर्मादनिच् केवलात्' इत्यनु-
 शासनात् उत्तरं बहुवीहेरविवादत्वेऽपि 'अनुच्छित्ति' पदे कथं विग्रहः? उक्तमेव किल तत्रापि बहुवीहि-
 रिति । कथमाचार्योक्तावपि न समाश्वासः?

नूनं ममास्ति विश्वासः समाधेयः परःकथम्? न तत्पुरुषमाहुर्ये ज्ञानमात्रात्मवादिनः ॥
 आहत्य, प्रथमं पश्य विवादं पदनिर्णये । उत्तरं स्वमतश्रद्धा यदि सर्वत्र तद्भवेत् ॥
 विचारशास्त्रं सर्वं च व्यर्थमित्येव कथ्यताम् । तथैवेत्युत्तरं चेते, जडानां लक्षणं हि तत् ॥

यदपि तत्पुरुषसमासे पौनरुक्त्यमित्युक्तम्, तदप्यनुपदमेव पर्यहारि । नन्विदं बौद्धवासना-
 मूलकमिति चेत्, न । 'दीपादीनां कदाचित्सदृशविसदृशाशेषसन्तत्यपेते ध्वंसे दृष्टेऽपि'(जड.श्लो.31) इति
 भवतैव नाशे वैलक्षण्यस्योपादनात् । सूत्रकारैरेव 'प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोध' (ब्र.सू.2-2-21) इत्य
 विनाशद्वयवर्णनात् । दृष्टस्यार्थस्य दुरप्रहवत्वाच्च । सावकाशप्रत्यभिज्ञो एको नाशः, निरवकाशप्रत्यभिज्ञोऽपरो
 नाशः । आद्यो घटनाशादिः, द्वितीयो दीपनाशादिः । एतादृशोभयविधनाशनिषेधस्य आत्मन्यावश्य-
 कत्वात् । तत्पुरुषसमासापेक्षया बहुवीहस्तु जघन्य एवेति न्यायसिद्धम् । अन्ततः—

व्याख्याभेदावकाशस्य सत्त्वे, मानं कथं भवेत्? भवन्मतेऽर्थे तच्छब्दस्त्वन्यथासिद्ध एव हि ॥
 सिद्धान्ता निर्खिला हृद्य व्याख्यारीतेः प्रभेदतः । दृश्यन्ते, तत्कथं भारशशब्दस्योपरि धार्यते ॥

नु शब्दैकसमधिगम्यत्वं ब्रह्मणस्सर्वेदान्तिसंमतम् । स न्यायो जीवविषयेऽप्यन्वीयतामिति चेत् ; तर्ह्युच्यता सिद्धान्तभेदः किमूलक इति । सर्वेऽपि स्वमतमेव श्रुतिसंमतं वदन्ति । श्रद्धैव चेदुत्तरम्, तदपि तेषामपि समानम् ॥

पूर्वपक्षो बलिष्ठोऽभूदुत्तरं दुर्बलं बत । तत्तादृशाः खल्वाचार्याः ब्रुयेरवं कथं? वद ॥

अतोऽस्ति तेषां हृदये हयग्रीवकृपावताम् । अन्विष्टां रहस्यं किं त्वत्र स्यात्पसा धिया ॥

नु परमरहस्यानां वेदैकसमधिगम्यत्वं हि शास्त्रयोनित्वाधिकरणन्यायसिद्धम् । तदनुसारेणाचार्यैरपि ‘निगममितो गौरवं नास्य भारः’ इति कथने कं दोषं पश्यति भवान्? शान्तं पापम् ! किमुच्यते ‘आचार्यवचने कं दोषं पश्यति?’ इति? आशयानभिज्ञो भवान् । तत्तादृशः कवितार्किकसिंहः सर्वतन्त्रस्वतन्त्रः विद्याधिदेवेन स्वयंवृत आचार्यसार्वभौमः अनवसर एव तादृशं प्रबलमाक्षेपं स्वयमुत्थाप्यालंकृत्य, एवं व्याख्यानान्तरावकाशप्रदं वचनं प्रदर्शय दूरं गच्छति कुतः? वृत्तौ कियद्विजृभतेऽयमन्यत्र । अत्र तु द्वित्रपङ्कः प्रदर्शय मौनी बभूव कथम्? इत्यालोचयितुमप्यशक्तानां श्रद्धाजडानां भवादृशामाचार्याशयान्वेषणासामर्थ्यम्, असमर्थञ्च व्याख्यानं वीक्ष्य—

स्मृतावागच्छति वचः वाल्मीकिरद्भुतार्थकम् । ‘संस्कारेण यथा हीनां वाचमर्थान्तरं गताम् ॥’

कियदर्थवती गाथा प्राचां पश्यातिसुन्दरा । ‘गुरोश्शापस्तु शिष्यः स्यात्’? इत्याद्या बहुधा श्रुताः ॥

तस्याचार्यवरेण्यस्यानुग्रहाद्विमि पश्य भोः! क्रमेणावहितो भूत्वा जाडयं त्यक्त्वावधारय ॥

इत्येवं प्रथमस्त्वत्रावतारः, शृणु चेतरत् । आन्तं च सावधानं च धारयैतत् पुनः पुनः ॥

धृत्वेदं भव सज्जस्त्वं विचारेऽस्मिन्नन्तरम् । दर्शयामो द्वितीयं चावतारमतिनूतनम् ॥

शास्त्रयोनित्वन्यायश्च विस्तरेण विचार्यते । द्रक्ष्यसि ह्यग्रिमसरे तत्प्रसङ्गे, निरीक्ष्यताम् ॥

नानाविधानां व्याख्यानां विरुद्धानां परस्परम् । पश्यतां किल संन्वासः कुत्र वोपकरिष्यति ॥

श्रद्धैवात्रोत्तरं स्यादेत् तन्मार्गे गच्छ मा चिरम् । जाडयं श्रद्धा च पर्यायौ न जात्वित्यवधारय ॥

वरमर्थविचारात्तु जाडयं यत् सहजं नृणाम् । न हि कूपार्धतरणं कस्यचित्स्यात् सुखावहम् ॥

यथाशक्तिविचारस्तु कूपार्धतरणायते । शास्त्रज्ञानं बहुक्लेशमित्यादि वचनं स्मर ॥

प्रथमपिदमुच्यताम्—कस्येमे शरीरेन्द्रियप्राणमनोविज्ञानात्मवादाः? कः संशयः? प्रसिद्धमेवेदमेते चार्वाकमतभेदा इति । उक्तमत्रोपक्रम एव—चार्वाकमतमित्येकं मतमेव नास्ति, पण्डितैः कल्पितमिति कथमेवमुच्यते—आचार्यैरवात्रश्लोकावतरणिकायां चार्वाकनामैवोल्लिखितम्? सत्यम्, तत्राप्युक्तम्—पूर्वमेव पण्डितकुलकल्पितास्ते पक्षा इति । तर्हि कथमाचार्यैः खण्डयन्ते? तत्तावन्मात्रात्मकत्वमात्मनः खण्डयते नास्तिक्यपरिहाराय ॥

किं तर्हि शरीराद्यात्मवादः प्रामाणिकः? ‘अहं स्थूलः’ अहमित्यादिप्रतीतिः कथमित्युच्यतां? उक्तमेव किल ‘निष्ठप्ते लोहणिष्ठे हुतवहमतिवत्’ इति । दृष्ट्यान्तस्तु समीचीनः । दार्ष्यान्तिके कथं समन्वयः? जीवात्मा अणुरित्युच्यते । अतो धर्मभूतज्ञानस्य व्याप्तिरेव शरीरे वाच्या । धर्मभूतज्ञानं तु पराक्,

न प्रत्यक् । अतस्तेन शरीरे कथं प्रत्यक्त्वमारोप्येत । तर्हि आचार्यैः कथमुक्तं इति चेत्, तदेव जिज्ञासया पृच्छते । अनुभवः कथं निर्वाह्याः? इत्येव जिज्ञासा । अहमर्थं एव खलु सर्वव्यवहाराणां निर्णयिकः मूलभूतः स्वयंप्रकाशः पदार्थः । तादृशोऽहमर्थोऽपि भ्रमरूपो यदि व्यभिचरितः स्यात्, तर्हि कुत्र समाश्वासः?

आः स्मृतम्! अत एवोक्तमास्माकीनैः अहमर्थो नाखण्डः पदार्थः, किन्तु प्रत्यक्परागर्थमित्रित एवेति । अत एव वयमपि समाश्वसिमः । भो ब्रह्मन्! किं श्रूयते इयं लोकोक्तिः? ‘कृतश्च शीलविध्वंसः न चानङ्गश्च साधितः । आत्मा च लघुतां नीतः तत्त्वं कार्यं न साधितम् ॥’(न्या.मं.) इति ॥

अत एवाह भगवान् स्वधर्मे निधनं वरम् । न वा व्याधिश्च शान्तःस्यात् परधर्मसमाश्रयात् ॥

न हि ‘अहमि’त्यनुभवे सुसूक्ष्ममीक्षणेऽपि परागांशं प्रत्येति कक्षित् । परागर्थो वा कथं स्वयं भासेतेत्येव समस्या । ‘अयो दहति’ इत्यादौ हि अयोऽपि पश्यति, दाहमप्यनुभवति । द्रव्यमपि पराक् । बालानां भ्रमेऽपि, विवेकिनो जानन्त्येव । नैव प्रकृते । तर्हि का गतिरिति चेत्—प्रथममिदं चिन्त्यतां—निमीलितचक्षुषः, गाढाभ्यकरे वर्तमानस्य वा ‘अहमत्रास्मि, इदं कुर्वन्नस्मि’ इति स्वशरीरस्थितिः, तद्यलनादिकं वा स्पष्टं किल ज्ञायते, तत्कथमिति । बाह्येन्द्रियैस्तदसंभवि । मनस्तु बाह्ये न स्वतन्त्रम् । अथापि कथं तदा शरीरभानम् । शरीरं तु जडम् । तत्कथं स्वयंप्रकाशेत? स्वयं जडमपि स्वप्रकाशेन ज्ञानेन व्याप्तत्वात् तथेति चेत्, ‘ज्ञानेन’ इति किमुच्यते? धर्मः, उत धर्मी? धर्मस्तु न प्रत्यक् । धर्मी तु अणुः । भानं तु मध्यमपरिमाणस्य शरीरस्य ॥ इदं सर्वं मनसि कृत्वैवातिजागरूकोऽसावाचार्यसार्वभौम उपक्षिपत्याक्षेपम्—‘धीर्नित्या यस्य’ इत्यादिना । आक्षेपस्तु बलवान्, समाधानं त्वतिदुर्बलम् । अनेन प्रकृतसमस्यायाः कः परिहारः?

यत्र वेदःप्रमाणं स्यादतिशङ्कां कथं भवेत्? सत्यम्, परं तु व्याख्यानभेदात् कलुषिता मतिः ॥
कस्य स्यात् कुत्र विश्वासः? श्रद्धा चेदुत्तरं बत! विज्ञानान्वेषणेनैव निर्णयं तर्हि वस्तु सत् ॥

आत्मा त्वहमर्थं इत्यत्र नास्ति कस्यापि विवादः, यतः ‘अहम्’ इति प्रत्यक्प्रकाश एव कक्षन न स्याद्यदि, तर्हि सर्वविधव्यवहारोऽपि नूनं लुप्येत । नैरात्यवादः, अहमर्थानात्मत्वादश्च विस्तरेण पर्यालोचितः (श्लो.2) । अहंत्वमेव प्रत्यक्त्वम् । प्रत्यक्त्वानुभवश्च परमात्मनि विश्राम्यतीति च भूमाधिकरणभाष्यसिद्धम् (ब्र.सू.1-3-8) । पर्यवसानं परमात्मनि चेत् प्रारम्भः कुत्रेत्यपि प्रश्न उद्देत्येव । लोकानुभवदृष्ट्या शरीर एवाहंप्रत्ययस्योपक्रमस्सर्वेषामिति नास्ति विवादः । अत एव तैत्तिरीयानन्दवल्लयपि स्थूलारुद्धतीन्यायेन अन्नमयादुपक्रम्य आनन्दमये विश्राम्यति । समनन्तरं प्रवृत्ता भूगुवल्लयपि अन्नमयात्मन उपक्रम्य, आनन्दमयात्मनि विश्राम्यति । अत्र मयटप्रत्ययः कथमित्यादिविचारस्त्वन्यः शब्दशास्त्रानुबन्धी । अध्यात्मं तु केवलार्थानुभवप्रधानम् । कथमत्र शब्दप्रयोगचर्चाया अवकाशः? शब्दः खल्वनुभवमनुधावति, अनुभवशार्थम् । अत आत्मोपदेशपरंपरा शरीरात्मवादोपक्रमा । व्यक्तिविशेषदृष्ट्या अपवादरूपेण पुत्रगेहात्मवादानां संभवेऽपि देहात्मवाद एवोत्सर्गसिद्धः । अनहमि देहे कथं भवत्यहंप्रत्यय इति शंकायां तप्तायसि वह्निबुद्धिवदित्याचार्यैः

समाधानेऽपि, देहे धर्मभूतज्ञानस्यैव व्याप्त्या, अस्य च प्रत्यक्त्वाभावेनानुपत्तिः प्रादर्शि । एतत्परिहारोद्देशैव धीर्नित्या यस्य पक्षे इति श्लोकोऽपि प्रवृत्तः । परन्तु—

न बुद्धिभेदं जनयेत् वासनापीडितं जगत् । मा भूदुभयतो भ्रष्टमित्युदासि दयालुभिः ॥

‘यत्रोदासी’ति यत्प्रोक्तं ग्रशास्ये होमिरेव च । इदं निर्दर्शनं तस्येत्येवं भाति, विलोकय ॥

तमोमयमभूत् सर्वं ज्ञानं क्षीणं हि सर्वशः । युगसन्धिं विलोक्याद्य कथ्यते तदनुग्रहात् ॥

प्रायस्सर्वासूपनिषत्सु अस्माकं जगन्मूलतत्त्वस्य च संबन्धनिरूपणाय सृष्टिप्रक्रिया येन केन प्रकारेण प्रतिपाद्यत इति सर्वविदितम् । ब्रह्माधिष्ठिता हि प्रकृतिर्महददिक्मेण चतुर्विंशतितत्त्वात्मना परिणमत इत्यपि प्रायस्सर्वसम्मतम् । अन्तिमम् च तत्त्वं पृथिवी । ‘तेजोऽतस्तथा ह्याह’ (ब्र.सू.2-3-10) ‘आपः’ (11) ‘पृथिवी’ (12) इति सूत्रैरपीदं दृढीकृतम् । परन्तु तैत्तिरीये ‘आत्मन आकाशस्सम्भूतः’ (तै.उ.आ.१) इत्यारभ्य ‘अद्द्वयः पृथिवी’ इति सृष्टिनिरूपणं न परिसमाप्तते । कुतः पृथिवीसृष्टावेव न विरमति श्रुतिः? इति सत्यगालोचनीयम् । एवं सृष्ट्युपदेशस्योद्देशश्च कः? किमियं काकदन्तपरीक्षा? इत्यप्यालोचनीयम् । तत्त्वानां सृष्टेः पृथिव्यां पर्यवसानेऽपि सृष्टिप्रवाहः पृथिव्यां न परिसमाप्तः, यतः सा तु समष्टिरूपा । व्यष्टिसृष्टिरपि सृष्टिपदार्थान्तर्भूतेति ‘तद्वेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्त्रामरूपाभ्यां व्याक्रियत’ (बृ.उ.3-4-7) इति स्पष्टमुच्यते । नामरूपव्याकरणमिति व्यष्टिसृष्टिरूपम् । अत एवेयं व्यष्टिसृष्टिः परब्रह्मकर्तृका, उत चतुर्मुखकर्तृका? इति संशयवारणाय संज्ञामूर्तिकूप्त्यधिकरणम् (ब्र.सू.2-4-17) प्रवृत्तम् । एतदधिकरणावतरणिकायां श्रीभाष्ये इदं स्पष्टम् । अतो व्यष्टिसृष्टिरपि परमात्मकर्तृकैव । तर्हि व्यष्टिसृष्टेः समाप्तिः कुत्र? आप्रलयं व्यष्टिसृष्टिरेवेति चेत् सृष्टिप्रलयावेव शिष्येताम्, स्थिर्तिर्गलहस्तिता भवेत् । ततश्च स्थितिकरणत्वं ब्रह्मलक्षणं न स्यात् । अतः व्यष्टिसृष्ट्यवधिरेवोच्यते—‘पृथिव्या ओषधयः । ओषधीभ्यो अन्नम् । अन्नात् पुरुषः’ इत्यनेन । न च तदुपर्यपि प्राणमयादीनां कथनादत्रैव कथं विश्रान्तिरिति वाच्यम्, सृष्ट्युद्देशविवरणार्थमेव तेषां प्रवृत्तेः । अत एव ‘स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः’ इत्यारभ्य प्रतिपर्यायं ‘स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधताम् । अन्वयं पुरुषविधः’ इति पुनःपुनः पुरुषविधत्वमनूद्यते, ‘तस्यैष एव शारीर आत्मा’ इत्यावर्त्येति च पुनःपुनः ॥

ऐतरेये चेदं स्पष्टं पुरुषसृष्टौ सृष्टिविश्राम्यतीति । तत्र हि देवानां सृष्ट्यनन्तरं ‘ता एताः देवताः सृष्टाः इत्यारभ्य ‘तमशनायापिपासाभ्यामन्ववार्जत्’ (ऐ.2-1) इति अशनायापिपासयोराविर्भावमुक्त्वा ‘ता एनमब्रुवन् । आयतनं नः प्रजानाहि । यस्मिन् प्रतिष्ठिता अन्नमदामेति’ इत्यशनायापिपासाशान्त्यर्थं देवताभिः प्रार्थितः परमात्मा प्रथमं ‘ताभ्यो गामानयत्’ इति गाः ससर्ज । तत्रातुप्तिं पश्यन् अनन्तरं अश्वानसुजत् । तत्राप्यतृप्तिं दृष्ट्वा मानवानसृजत् । मानवान् दृष्ट्वा देवतास्तृप्ता अभूवन्निति ‘ताभ्यः पुरुषमानयत्, ता अब्रुवन् सुकृतं बतेति पुरुषो वा व सुकृतम्’ (ऐ.२) इति कथनात् सृष्टिः मानवसृष्टौ विश्रान्तेत्यभिहिता ।

मनुस्मृतावपि ‘भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः । बुद्धिमत्सु नरा श्रेष्ठाः’ इति क्रमेण नराणां सृष्टिस्मूच्यते । न चोपर्यपि ‘नरेषु ब्राह्मणाः स्मृताः’ इत्यादेः श्रवणात् कथं नरेषु विश्रान्तिरुच्यते इति शंक्यम्, ब्राह्मणानामपि नरत्वेन योनिभेदाभावात् । सृष्टौ तारतम्यप्रदर्शनपूर्वकं सृष्टच्छ्रुदेशकथनप्रकरणत्वात् तस्य । अत एव सूच्यते इत्येवास्माभिरुक्तं अर्थादयमर्थस्सद्ब्रह्मतीत्यभिप्रायेण ॥

विषयदृष्ट्या प्रथमं भूतात्मानां आविर्भावः, ततः इन्द्रियात्मनाम्, प्राणात्मनाम्, मनआत्मनां च क्रमेण विकासः । ‘प्राणिनाम्’ इत्यत्र प्राणशब्दो हि इन्द्रियाणामपि वाचकः । अनन्तरं मानवानां विकासः । ज्ञानार्थकात् मनधातोर्हि निष्ठन्नानि मनः, मनुः, मनुज इत्यादिपदानि । अत्रैव सृष्टेस्समाप्तिः । अनन्तरं तु ‘नरेषु ब्राह्मणाः स्मृताः’ इत्यादिना मानवजन्मनः परमोद्देशभूतस्य मोक्षाख्यनिरतिशयपुरुषार्थावाप्त्यनुगुणो ज्ञानविकासस्यारम्भः, अयमेव स्थितिकालः । अत एव ‘ब्रह्मवेदिनः’ इत्युपसंहियते । तदिदं स्पष्टमेवोच्यते—‘पुरुषे त्वेवाविस्तरामात्मा । स हि प्रज्ञानेन संपन्नतमः । विज्ञातं वदति, विज्ञातं पश्यति, वेद श्वस्तनम्, वेद लोकालोकौ, मर्त्येनामृतमीक्षत इत्येवं संपन्नः । अथेतरेषां पशुनामशनायापिपासे एवाभिविज्ञानम्’ (ऐ.आ.2-3-2) इति । एतद्वचनात्पूर्वं स्थावरजङ्गमादिकमेणात्मनः आविर्भावः=विकासः प्रत्यपादि ॥

कियद्वा ब्रूयुराचार्याः शक्यं दिङ्गव्रदर्शनम् । श्रद्धया विनयाद्यैश्च शिष्टं ज्ञेयं तपोबलात् ॥

एवम् सृष्टेरन्तिमकश्यायां वर्तमानस्य मानवस्य शरीरे भूतात्मा, इन्द्रियात्मा, प्राणात्मा, मनआत्मा, विज्ञानात्मा च मिलिता वर्तन्ते । आनन्दमयात्माऽपि यद्यपि वर्तते, परन्त्वनभिव्यक्तः । अत एव ‘भूतात्मा चेन्द्रियात्मा च बुद्ध्यात्मा च तथा भवान् । जीवात्मा परमात्मा च त्वमेवं पञ्चधा स्थितः’ ॥ इति वचनमपि प्रवृत्तम् । अत्र ‘आत्मा च परमात्मा च’ इत्यपि पाठः । तदापि आत्मा जीवात्मैव । अत एव जीवात्मदर्शनानन्तरमेव परमात्मदर्शनं संप्रतिपन्नम् ॥

अत एव ‘एवमात्मात्मनि गृहते’ (श्ल.1-15) ‘कालेनात्मनि विन्दति’ (गी.4-38) इत्यादिवचनानि सुज्ञातार्थानि । जगत्सृष्टौ तत्त्वशः जीवानां तारतम्याभावेऽपि, जीवस्य फलतः संघातरूपत्वात् तारतम्यम-वर्जनीयम् । तारतम्यमेव सृष्टिः, साम्यमेव च प्रलयः । अतो विशिष्टेन रूपेण सृष्टा जीवाः प्रथमं भूतशब्दवाच्या भवन्ति । जीवसत्त्वलक्षणचैतत्यमेव यथा न दृश्येत, तादृशसूक्ष्माणव एव ‘भूतानि’ इत्युच्यन्ते । अचित्तत्वं यदैकं सूक्ष्माकारं भवति, तदैव अणुशब्दवाच्यं भवति । ‘अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवणि’ (छान.6-3-2) इति नामरूपव्याकरणस्य जीवद्वारकत्वात् एकैकोऽप्यणुः स्थूलतोऽचिद्रूपः, तत्र सूक्ष्मजीवसंबन्धः, अन्तर्यामिभूतपरमात्मसंबन्धश्चेति तत्त्वतयात्मक एव वर्तते । अनन्तरं प्राणस्याविर्भावः । तदानीं सः प्राणीत्युच्यते । अनन्तरमेकैकेन्द्रियविकासक्रमेण वर्धन्ते । स्थावराः एकेन्द्रियजीवाः त्वगिन्द्रियमेव वर्तते तेषाम् । ततो ग्राणेन सह द्वीन्द्रियाः शंखादयो भवन्ति । ततो रसनेन्द्रियेण सह त्रीन्द्रियाः मक्षिकादयः । ततः श्रेत्रेन्द्रियेण सह चतुरन्द्रियाः सरीसृपादयः । ततश्शक्षुषा सह पञ्चेन्द्रियाः पश्चादयः । ततो मनसा सह षडन्द्रिया मानवाः । एवं क्रमेणैव विकासो भवतीत्यादिकं पुराणादिषु वर्णयते । बुद्धेविकास एव

सृष्टे: परमं प्रयोजनम् । बुद्धिविकासस्य फलं तु क्रमशः परमात्मतत्त्वज्ञानम्, तेन च परमात्मप्राप्तिरित्येवं सृष्टिचक्रं परिवर्तते । तदेतदुक्तम्—‘यथा सुदीप्तात्पावकाद्विसुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः । तथाद्विद्विष्ठास्सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ति’ (मु.2-1-1) इति । तत्राद्यजीवाणुदृष्ट्यैव ‘तोयेन जीवान् व्यसर्ज भूम्याम्’ (म.ना.1) इत्यादिवचनम् प्रवृत्तम् । विस्तरस्त्वन्यत्र ॥

एतेन ‘यःकारयति कर्मणि क्षेत्रज्ञं तं प्रचक्षते । यः करोति तु कर्मणि भूतात्मानं विदुर्बुधाः ॥

जीवसंज्ञेऽन्तरात्मान्यः सहजस्सर्वदेहिनाम् । येन वेदयते सर्वासुखदुःखादिकाःक्रियाः॥’(12) इति मानवं वचोऽपि व्याख्यातम् । अतो विज्ञानात्मेव भूतात्मापि स्वप्रकाशः ॥

एवत्र प्रत्यगर्थस्य शरीरादिषु व्याप्त्या सर्वत्राप्यहं प्रत्ययः ‘अयो दहति’ इतिवदुपपद्यते । तावता धर्मभूतज्ञानमेवानपेक्षितमिति तु न वक्तव्यम्, बाह्यानां घटादीनां ग्रहणार्थं तस्यावशयकत्वात् । ‘अहं ज्ञानवान्’ इत्याद्यनुभवात् । धर्मज्ञानस्य घटादिविषयकत्वासंभवात् । नाप्यन्तःकरणधर्मभूतं गौणं ज्ञानमादाय निर्वाहसंभवः, सांख्यप्रक्रियायाः उत्तरत्र(श्लो.70,71,72) विमर्शनात् । स्वरसस्य लोकव्यवहारस्य कदापि बाधादर्शनाच्च ॥

नु धर्मभूतज्ञानस्थान एव धर्मिणो निवेशस्यैव धीर्नित्या इत्यादिश्लोकतात्पर्यात्, पुनरतिरिक्तं धर्मभूतज्ञानं किमर्थमिति चेत्, पूर्वश्लोकद्वयेन शरीरेन्द्रियमनःप्राणबुद्ध्यात्मवादानां प्रसक्तत्वात्तेषु अहं-बुद्धेस्समर्थनार्थमेवैतच्छ्लोकप्रवृत्त्या तावत्येव पर्यवसानमाचार्यहृदयस्यं, न तु घटादिविषयकत्वमपि धर्मिण एव भवत्विति । यदा च धर्मज्ञानमेव संकोचविकासशीलम्, तदा एतादृशज्ञानोद्भवितं बुद्ध्याख्यं तत्त्वमेव बाह्यवस्तुग्रहणाय समर्थमिति वक्तव्यम् । जीवस्य वस्तुतो विज्ञानात्मत्वात्, बुद्धेऽपि विज्ञानरूपत्वं सृष्टिविज्ञान-सिद्धम् । अत एव महत्तत्वावस्थाविशेषस्य बुद्धिरिति संज्ञेत्यादिकमन्यत्र विचारितम् । एवं जीवात्मनः परमात्मांशवदेवतेरेषामप्यात्मनां तदंशत्वादेव ‘त्वमेवं पञ्चधा स्थितः’ इत्युक्तिः । अत एव ‘स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः’ (बृ.6-4-5) इत्याद्यपि संगच्छते । न च तर्हि ‘चक्षुर्मयः’ इत्याद्यभ्य ‘सर्वमयः’ इत्युपसंहारात्मसर्वत्राप्यहंत्वं स्यादिति वाच्यम्, सर्वत्र ब्रह्मदर्शिनाम् ‘अहमेवेदं सर्वम्’ इत्येवानुभवात् । सर्वात्मभावस्यैव परमकाष्ठात्वात् । अज्ञानिनां तु जीवे विश्रमः । अत एव च तैत्तिरीयेऽपि प्रतिपर्यायम् ‘तस्यैष एष शारीर आत्मा, यःपूर्वस्य’ इति च स्वरसतस्संगच्छते ॥

एतदृष्ट्यैव ‘विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यस्समुत्थाय’ इत्यादिश्रुत्वा स्वस्या मोहं प्रदर्शितवत्यै मैत्रेय्यै ‘नाहं मोहं ब्रवीमि, एतावदेव खल्वरे अलं विज्ञानाय’ इति याज्ञवल्क्यस्यातिगंभीरतया प्रतिवचन-मुपपत्रतरम् । भूतात्मानमारभ्य परमात्मपर्यन्तमात्मपरंपरायासस्त्वेन, भूतात्मवादस्य, औपाधिकत्वेऽपि प्रामाणिकत्वात् । न च तर्हि तस्य विनाशकथनं कथं घटेतेति शंकयम्, अदर्शनस्यैव नाशपदार्थत्वात् । उत्तरत्र ‘अविनाशी वारेऽयमात्मा’ इति नित्यत्वप्रतिपादनाच्च । अत एव तावन्नात्रेण संशयो न निवर्तेति ‘अनुच्छित्तिधर्मा’ इति आत्मन उच्छेदाभावः कथ्यते । आत्मनश्शरीरानुगुणपरिणामे जैनमतात्को विशेष इति चेत्, तावत्येवात्मनोऽपर्यवसानात्, कस्याज्ञिदवस्थायामेवात्मनस्तथात्वात्, परमात्मनोऽप्यात्मशब्दार्थत्वात्,

प्रत्यगर्थपरंपरायाः परमात्मनि पर्यवसानस्य भूमाधिकरणे भाषितत्वात् । एतदर्थस्य जैनैरनङ्गीकाराच्च न जैनमताविशेषः । न च स्वरूपपरिणामवादस्य बहुधा निराकरणं तर्हि कथमिति शंक्यम्, अन्तर्यामित्वेन परिणामस्यात्माधिकरणे वर्णितत्वात्, नायकसरेऽस्य विस्तरेण परीक्ष्यमाणत्वाच्च । एतत्सर्वं करतलामलक-वत्पश्यद्विरेव भगवद्वाष्ट्वकारैः ‘भेदो वाऽभेदो वा द्वयात्मकता वा कोऽयमर्थस्समर्थितः?’ इति स्वयं पर्यनुयुज्यापि, विषयस्यातिगंभीरत्वात् ‘सर्वस्यापि श्रुतिवेद्यत्वात् सर्वं समर्थितम्’ इत्यनुगृहीतं वेदार्थसंग्रहे तत्कालानुगुणम् ॥

नु तत्रैवोपरि शरीरशरीरभाव एवाभेदवाक्यस्य मूलमित्युक्तं किलेति चेत्, अयि भोः! गण्डस्यो-परि संवृत्तं पिटकं त्वमेव न जानीषे । स्पष्टमुच्यताम्—‘अभेदवाक्यं समर्थितम्’ इत्युक्तं वा ‘अभेद-स्समर्थितः’ इत्युक्तं वा! किं तर्हि शरीरशरीरिणोरभेदः? नाहं वदामि, त्वयैव वक्तव्यम् । जीवः खलु परमात्मनः शरीरम् । एवं तयोरुपादानोपादेयभावोऽप्यस्ति । तयोः कथमवस्थानमित्यत्र ‘सर्वव्यापिनमात्मानं क्षीरे सर्पिरिवार्पितम्’ (श्वे.1-16) इति वीक्ष्यताम् । क्षीरे सर्पिर्वर्तते, न वा? नो चेदसत्कार्यवादापत्तिः । अस्ति चेत्, प्रदर्शय । ‘स्वदेहमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम् । ध्याननिर्मथनाभ्यासदेवं पश्येन्निगूढवत् ॥’ (श्वे.1-14) इत्यवलोक्यताम् जीवात्मवदेव भूतात्मपर्यन्तमेवावलोक्यताम् । ‘आत्मनमरणिम् कृत्वा’ इत्यस्योपक्रमः ‘स्वदेहमरणिं कृत्वा’ इति । स्वदेहम्=भूतात्मानमारभ्य जीवात्मपर्यन्तं ज्ञात्वाऽनन्तरमन्ते ‘आत्मानम्’ इति पठ्यताम् । ‘एवमात्मात्मनि गृह्णते’ ‘आत्मन्येवात्मानं पश्येत्’ ‘तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति’ इत्यादिकमवलोक्यताम् ॥

अपि चात्रात्यन्तमवधेयमिदम्—वस्तुतः शरीरशरीरिणोस्संबन्धः न केवलं संयोगः, अपि त्वपृथक्विसद्धिः=अविनाभावः । यथा वा ‘क्षीरे सर्पिरिवार्पितम्’ इत्यनेन क्षीरे दध्यादिक्रमेण सर्पिर्दृश्यते, तथैव भूतात्मानमारभ्य परमात्मपर्यन्तदर्शनम्, एषां सर्वेषामविनाभावोऽपि । इदं सर्वं क्रोडीकृत्य यदि गहनं चिन्त्यते, तदा सर्वं स्वयं स्पष्टं भवेत् गुरुनुग्रहात् ॥

एतावदेव पर्याप्तं सुधियां दिक्प्रदर्शनम् । ज्ञायतामवधानेन स्वात्मनोऽनुग्रहात् त्वया ॥

इदं सर्वं हृदि निधाय ‘पुरुषे त्वेवाविस्तरामात्मा’ इत्याद्युक्तमपि विमृश्यताम् ॥

आरोह त्वमुपर्युपर्यान्तं स्वीयप्रयत्नतः । सहकुर्यात् कियद्वान्यः धीर! गच्छोपरि क्रमात् ॥

किं न श्रुता गाथा ‘नारिकेलमधिरोहतः कियद्वूरं पृष्ठावलंबनम्’ इति । अग्रे(श्लो.42) पुनः पश्य ॥

देवास्तिष्ठन्ति साहाय्ये तवान्तर्गच्छतः पथि । देवास्सर्वेऽप्यस्य बलिमाहरन्तीति हि श्रुतिः ॥

नन्वेवं तर्हि शरीरात्मवादखण्डनं सर्वेषां कथमिति चेत्, उक्तमुत्तरम् । भूतात्मा खलूपक्रमः । उपक्रम एव न विश्रान्तव्यम्, उपर्युपरि गन्तव्यमिति स्मारणार्थमेव । अत्रैव स्थित्वा खण्डनादिना न कोऽपि लाभः ॥

स्थूलारूप्यत्याख्यनयः प्रसिद्धो न श्रुतस्त्वया । येनैवं पृच्छसि ब्रह्मन्! पृच्छ वृद्धान् बहुश्रतान् ॥

किं वा मन्यन्त एते हि विद्वांसोऽध्यात्मपद्धतिम् । आत्मा किं वर्तते ग्रन्थे कुड्ये वान्विष्यतां वद ॥

नु निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्' (शे.6-19) 'केवलो निर्गुणश्च' (शे.6-11) 'असंगो ह्ययं' (बृ.6-3-15) इत्यादिभिः सर्वातीततयाऽसंगोदासीनस्वभावतया च प्रतिपत्रस्य प्रत्यगात्मनः परब्रह्मणः नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावत्वात् कथं पञ्चधाऽवतरणम्, कथं वा संसारबन्धादिक्लेशो वा भवेत्? यदि च भवेत्, तर्हि तस्य परमपुरुषार्थरूपता कथं भवेत्? अवाप्तसमस्तकामस्य केन हेतुनैवं हेयजगदात्मना परिणामो भवेत्? इति चेत्, सत्यम्। अत्रैवावतरति विवर्तवाद इत्यादेः सर्वस्याप्युत्तरं समनन्तरसरे (श्लो.22) विस्तरेण भविष्यति। संक्षेपात् 'क्षीरे सर्पिरिवार्पितम्' (शे.1-16) इति श्रुतिरवधेया। क्षीरम्, दृधि, मण्डम्, नवनीतम्, घृतमितीदं सर्वमेकत्रैव कथं वर्तत इति चिन्त्यताम्। पञ्चकोशतत्त्वस्यात्यन्तगाढचिन्तने उत्तरं लभ्येत्। सविशेषाद्वैतवादस्य रहस्यं सर्वमत्रैव वर्तते ॥

आत्मतत्त्वं तु गहनम् स्वत एव स्वरूपतः। विशिष्य तद्विचारस्तु ततोऽपि गहनो भवेत् ॥

श्रुतिस्मृती हि 'आश्र्यो वक्ता—आश्र्यो ज्ञाता' (कठ-1-2-7) इति, 'आश्र्यवत्पश्यति कश्चिदेन आश्र्यवद्वदति तथैव चान्यः। आश्र्यवद्यैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाप्येन वेद न चैव कश्चित् ॥' (गी-2-29) इति च वदतः। तदधिकृत्य यद्युच्यते, तत्सर्वमल्पमेवेत्यवधारय ॥

एतादृशं तु तत्त्वं यः इदमित्यमिति ब्रुवन्। श्रुतिमप्यतिशेते सः नमस्तस्मै महात्मने ॥

नानाविधविचारणां महामेधविनामपि। अवकाशां ददात्येतत् जातु नानोऽस्य विद्यते ॥

आत्मा चिन्तामणिः प्रोक्तः कल्पवृक्षश्च कामधुक्। यादृशीं भावानां कुर्यात् तादृशं लभते फलम् ॥

अतो यद्यूपविज्ञानान्मुच्यते दुःखसन्ततेः। तादृशूपं तु तत्तत्त्वमुपादेश महात्मभिः ॥

सर्वाहंकारसंभेदृ दैवीसंपत्रदायि च। सर्वसौहार्दसौजन्यसौशील्यादिगुणप्रदम् ॥

विजानतामविज्ञातं विज्ञातमविजानताम्। समस्यात्मकमप्येतत् समस्यानां विजाशकम् ॥

जगत्सर्वमभिव्याप्य नानारूपैर्विराजते। परमात्मानमारभ्याऽभूतात्मानमिति श्रुतम् ॥

सर्वदोषप्रत्यनीकरूपं सर्वगुणाकरम्। सर्वानन्दमयं तत्त्वं सर्वकृशविनाशकम् ॥

सर्वात्मकं सदा सर्वसाक्षि सर्वस्य कारणम्। अप्रमेयमचिन्त्यं चेत्येतत्संग्रह उच्यते ॥

लौकिके दीपविषये विवदन्ते मनीषीणः। ज्वालायाश्च प्रभायाश्च दीपशब्दो हि वाचकः ॥

उभयानुगतो दीपशब्दः संकीर्त्यते बुधैः। बाह्येऽस्मिन् स्याद्विवादश्चेत् आत्मतत्त्वे किमुच्यते ॥

अप्रमेयं हि चित्तत्त्वं प्रत्यगात्मादिशब्दितम्। भूतात्मादिस्वरूपेण पञ्चधाऽवतरेत्स्वयम् ॥

प्रत्यक्त्वसंक्रमादेवं सर्वमप्यहमुच्यते। देहेऽहंबुद्धिरेवं स्यात् न स्याद्विरहान्यथा ॥

कालप्रभावात्तत्त्वज्ञा अप्याचार्याः कृपालवः। शिष्यकद्यानुरोधेन ह्युपदेशादिकं ददुः ॥

न बुद्धिभेदं जनयेदित्यादि भगवद्वचः। स्मरन्तस्तावदेवोचुः यावत्स्याज्जगतो हितम् ॥

अतो यथाश्रुतवचो न पर्याप्तं भवेदिह। तपसा श्रद्धया भक्त्या विनयाद्यैश्च चिन्तयेत् ॥

गुरोशशापस्तु शिष्यःस्यात् भक्तो भगवतस्तथा। धर्मसंकटहेतुत्वात् प्रोच्यते मर्मवित्तमैः ॥

[आत्मनः ज्ञानस्वरूपत्वम्]

75. ज्ञानत्वं वक्ति पुंसः श्रुतिरिह न पुनर्बुद्धिमात्रस्य पुंस्त्वं
प्रत्यक्षादेः प्रकोपादनुगतकथने ज्ञानमर्थप्रकाशः।

नोद्भृतु शक्युर्मूढान् न वा त्यक्तु दयालवः । रहस्यं केचिदेवेह जानीयुर्भाग्यवैभवात् ॥
नायं लभ्यः प्रवचनानेधामोत्रेण वापि सः । शतशः शब्दजालैर्वा तदीयवरणाद्विना ॥
सर्वतर्कविदूरं यत् सर्वशब्दावशं च यत् । ज्ञात्वा तदात्मतत्त्वं तु लेशतोऽपि कृती भवेत् ॥
दुर्दर्शमतिगंभीरं वेदवेद्यं परात्परम् । बुद्ध्वा तदात्मतत्त्वं तु नमस्कुर्मो यथामति ॥ ४ ॥

नु 'एष हि द्रष्टा स्पष्टा श्रोता ग्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः' (प्रश्न.4-9) इति लोकसिद्धद्रष्ट्वादिमतः जीवस्य 'विज्ञानात्मा' इति ज्ञानस्वरूपत्वम् उच्यते । अतस्तस्य ज्ञातृत्वं श्रुतिविरुद्धमिति शङ्कां निराकरेति—ज्ञानत्वमित्यादिना । इह=एतद्विषये श्रुतिः=‘एष हि द्रष्टा स्पष्टा श्रोता ग्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः’ इत्यादिश्रुतिः, पुंसः=आत्मनः ज्ञानत्वम्=ज्ञानस्वरूपत्वं वक्ति, बुद्धिमात्रस्य=ज्ञानमात्रस्य ज्ञानाश्रयस्य पुंस्त्वम्=आत्मत्वम् न पुनः=न तु वक्ति । तत्र हेतुः—प्रत्यक्षश्रुतिसूत्रादिसकलप्रमाणानाम् प्रकोपात्=विरोधप्रसङ्गात् ॥

अयमर्थः—लोके तावत् ‘अहं जानामि’ ‘ज्ञानवानहम्’ इत्याद्बाधितानुभवस्य दर्शनात् ज्ञानाश्रयत्वम् आत्मनः अवर्जनीयम् । ‘अहं जानामि’ इत्यनुभवस्य ‘नाहं जानामि’ इति बाधः कदापि कस्यापि न हि दृश्यते । नु 'येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात्' (बृ.4-4-14) इति श्रुत्याऽऽत्मनो ज्ञेयत्वं निषिद्ध्यते । ‘अहं जानामि’ इत्यनेन तु ज्ञेयत्वमात्मनो लोके प्रत्यक्षसिद्धम् । शास्त्रप्रत्यक्षयोर्विरोधे शास्त्रस्यैव बलीयस्त्वात्, ज्ञानाश्रयत्वं मिथ्येति चेत्, न हि तत्रात्मनो ज्ञेयत्वं निषिद्ध्यते, किन्तु ज्ञानान्तराधीनसिद्धिकत्वमेव निषिद्ध्यते । तेन यथा घटादीनां ज्ञानेनैव सिद्धिः, जडत्वात्, न तथात्मनः सिद्धिः, तस्य स्वतस्सिद्धत्वादिति स्वप्रकाशत्वमुच्यते, अन्यथा तद्वाक्यमर्थशून्यं स्यात् । स्वप्रकाशत्वे ज्ञानान्तराविषयत्वं कथं स्यादिति चेत्, स्वयंप्रकाशत्ववेद्यत्वयोः विरोधाभावस्त्वये (नायक.3) विस्तरेण साध्यते । अन्ततः आत्मनो ज्ञेयत्वाभावे प्रमेयत्वमपि न स्यात् । प्रमेयत्वाभावे च मिथ्यात्वमेव स्यात् । किञ्च प्रमेयत्वं हि केवलान्वयि । तत्कथमात्मनो व्यावर्तेत? या च श्रुतिरुक्ता आत्मनः ज्ञानरूपत्वे, सा आत्मनः ज्ञानाश्रयत्वं न प्रतिषेधति । ‘एष हि द्रष्टा’ इति हि श्रुतिः लोकप्रसिद्धमाकरमनूद्य, तस्य ज्ञानस्वरूपत्वं वक्ति, न हि लोकप्रसिद्धिं निरुणद्धि । तत्र तात्पर्यं नास्ति हीति चेत्, सत्यम्, सिद्धस्य पुनः साधनं न ह्येष्यते । तावता सिद्धमपगच्छतीति नार्थः । अतः आत्मा ज्ञानस्वरूपः ज्ञानाश्रयश्चेति लोकानुभवश्रुत्योः समन्वय एव ॥

नु ज्ञानस्वरूपस्य सतः ज्ञानाश्रयत्वं कथं युज्यते? समानस्वरूपयोः पदार्थयोगाश्रयाश्रयिभावः न हि दृश्यते । न हि रूपे रूपं वर्तेत, किन्तु द्रव्ये इति शङ्कायामाह—अनुगतेत्यादि । अनुगतकथने=आश्रयाश्रयिणोरुभयोरपि स्वप्रकाशत्वेनोभयानुगतं रूपं यदि वक्तव्यम्, तदा ज्ञानम् अर्थप्रकाशः=ज्ञानं नाम